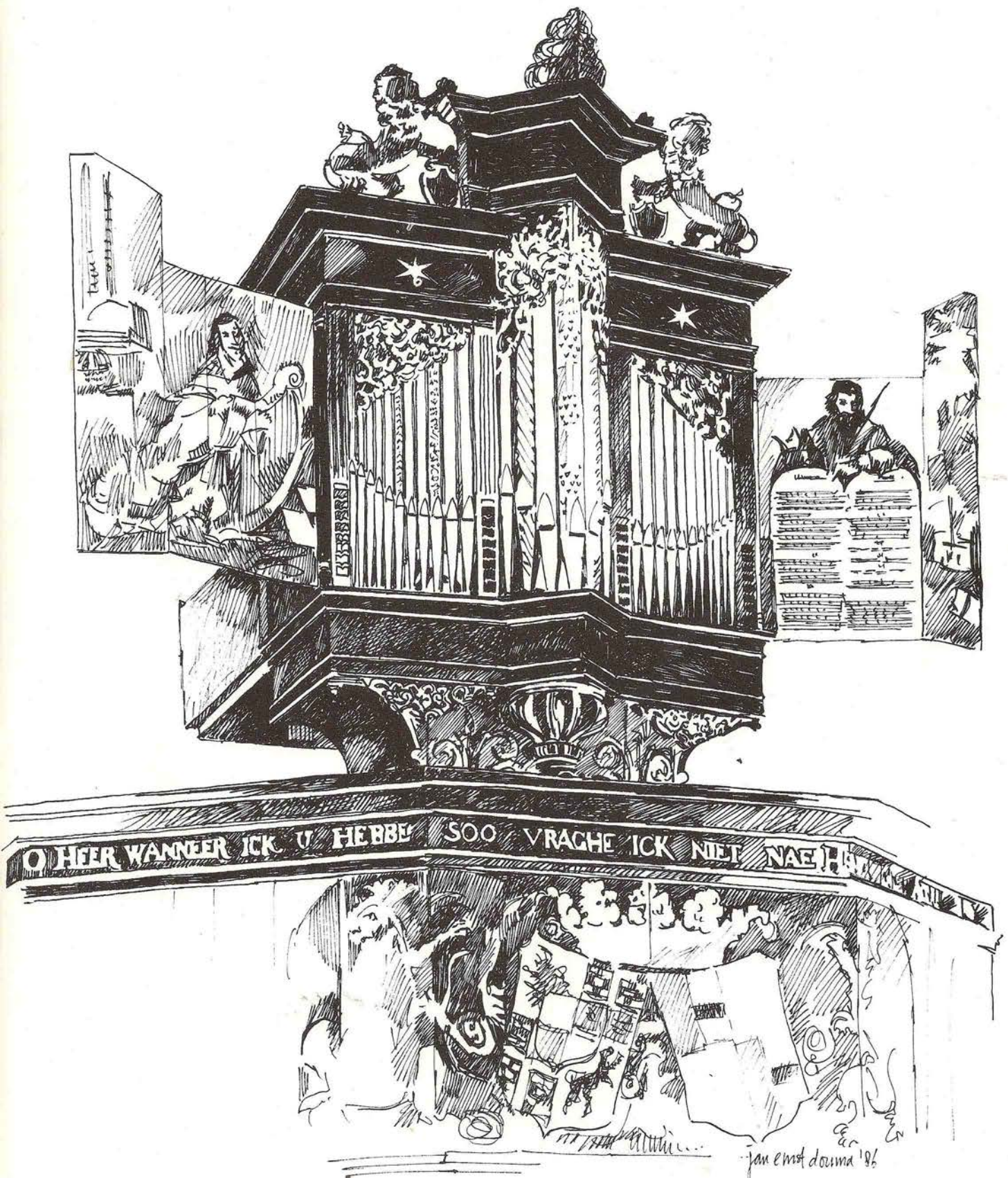

GRONINGER KERKEN

Derde jaargang nr. 4
December 1986

Orgelnummer

Met de orgels geboren

Victor Timmer in gesprek met Albert de Graaf

Orgelmaken is een ambacht, waarvoor veel kwaliteiten en vaardigheden tegelijk zijn vereist. De orgelmaker moet weten om te gaan met materialen van uiteenlopende aard, zoals diverse soorten hout en metaal (voor het maken van kassen, klavieren, mechanieken, balgen en pijpen), hij moet kennis hebben van de mechanica (voor het ontwerpen en op de juiste wijze afstellen van vaste en bewegende delen), hij moet ten slotte kunstzinnige aanleg (voor het ontwerpen van kassen en de detaillering van de afzonderlijke onderdelen daarvan) en klanktechnische bagage bezitten (voor het aan de orgelpijpen geven van de juiste toonhoogte, klanksterkte en klankkleur).

Zo'n ambachtelijke duizendpoot is stellig Albert de Graaf, orgelmaker te Leusden. Alle genoemde kwalificaties zijn bij hem in één persoon verenigd, wat ook wel moet bij een éénmansbedrijf. Daarnaast herbergt hij nog twee andere, voor orgelmakers nuttige eigenschappen. Niet alleen is hij een vaardig organist, ook is hij één van de weinige orgelmakers die zelf een archief binnenstapt op zoek naar historische gegevens.

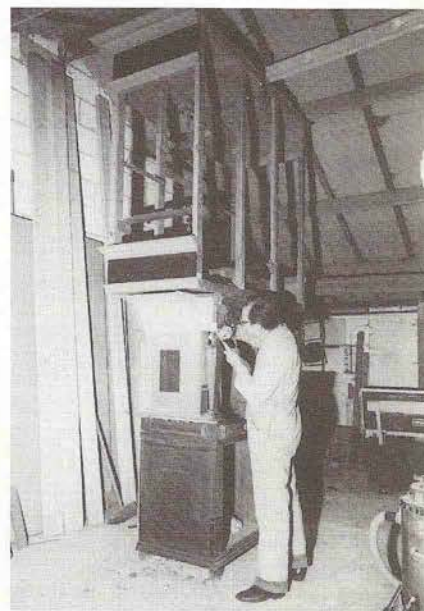
26. Orgelmaker De Graaf bezig met het Müllerorgel van Westerborg.

De laatste jaren heeft hij vooral naam gemaakt dankzij een aantal zeer goed geslaagde restauraties, zoals bijvoorbeeld van orgels in Oosterland, Finsterwolde, Nijeveen, Cuyk en Katwijk. Ook voor de Stichting Oude Groninger Kerken is hij geen onbekende, getuige de restauratie van het orgel te Krewerd in 1975. Nog onlangs voltooide hij de reconstructie van het orgel in de dorpskerk te Midwolde: mede naar aanleiding daarvan hadden we een gesprek met hem over zijn werk als orgelmaker en zijn opvattingen over het restaureren van orgels.

Oorsprong

"Ze zeiden wel eens van mij: je bent met de orgels geboren," aldus Albert Hendrik de Graaf over zijn jeugd. Dat was ook geen wonder. Hij werd in 1928 geboren te Kapelle-Biezelinge (in Zeeland) als zoon van een hoofdonderwijzer en zijn geboortehuis stond naast de kerk. Als vanzelf kwam hij bij het orgel terecht en het instrument had hem al gauw 'te pakken'. Later mocht hij ook wel eens spelen en een orgelmaker meehelpen bij het stemmen: zo'n beroep leek hem wel wat. Tijdens zijn MULO-jaren in oorlogstijd raadde een onderwijzer hem af organist te worden, "daarmee verdiende je het zout in de pap niet," en te kiezen voor het vak van orgelmaker. Derhalve bezocht hij na de bevrijding eerst de ambachtsschool, alvorens in 1947 in dienst te komen bij de fa. A.S.J. Dekker te Goes. Dat bedrijf genoot vóór de oorlog een goede reputatie als fabrikant van vele pneumatische en elektrische orgels. Tegenwoordig gelden deze instrumenten bepaald niet meer als hoogtepunten in de Nederlandse orgelbouwgeschiedenis. Zijn opleiding kreeg De Graaf gelukkig van een bejaard vakman van de oude stempel, die zelf nog was gevormd in de tijd van de ambachtelijke mechanische orgelbouw; van deze leermeester stak hij nog veel op. In 1952 trad hij in dienst van de fa. Kunst te Arnhem, een klein reparatie- en onderhoudsbedrijf, waar ook wel unit-orgels werden vervaardigd. In 1955 nam hij deze zaak over en stichtte hij een eigen bedrijf, na 1959 gevestigd te Ede en nu al weer jarenlang te Leusden.

De orgelbouwtechnische ontwikkelin-

27. Het herstel van de orgelkas van Midwolde.

gen in de jaren vijftig volgde hij van het begin af met belangstelling. Met name de bouw van het Utrechtse Nicolai-orgel, hoewel klanktechnisch niet helemaal bevredigend, toonde hem toch een "geheel nieuwe wereld." Met genoegen denkt De Graaf nu nog terug aan de tocht, die hij in 1958 met de Arnhemse organist Johan van Dommele op de brommer naar Denemarken ondernam. Vooral de orgels van Marcussen imponerden: "Die waren van een veel hoger plan dan we hier gewend waren."

In die tijd ontstond ook contact met de Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk, waarin vooral Lambert Ern  zich sterk maakte voor het neo-barokke orgeltype van Marcussen. In ons land zette Ern  daar een duidelijk eigen stempel op. Meer bevrediging schonken echter enkele nieuwe instrumenten van de Zwitserse firma Metzler, zoals bijvoorbeeld later het orgel in de Jacobskerk te Den Haag: "... veel ronder van klank en grondtoniger."

Van het midden van de jaren zestig dateren ook de eerste contacten met Klaas Bolt; diens naam duikt in de volgende jaren regelmatig op als het voorbeeld van een adviseur met wie De Graaf goed kan samenwerken. Een goede adviseur moet kunnen beschikken over een grondige kennis

28. Het orgel van Krewerd, gerestaureerd in 1975.

van het orgel en inzicht hebben in de orgelliteratuur en de gebezigde speelwijzen. Samen met de bouwtechnische kennis van de orgelmaker ("maar ook die moet een overzicht hebben van de orgelliteratuur die bij een bepaalde stijlperiode hoort") en gebaseerd op een gedegen onderzoek naar de aard van het instrument moet dit leiden tot een beeld van elk afzonderlijk orgel, "zodat je kunt zeggen: dát is er aan de hand en dát moet er gebeuren." In Klaas Bolt heeft De Graaf een ideale klankbodem gevonden voor zijn ideeën. De wisselwerking is wederzijds zeer positief gebleken omdat hetzelfde doel werd beoogd: "Je wilt als het ware recht maken wat krom is gegroeid, zodat aan het instrument recht wordt gedaan." Restaureren is daardoor vaak een 'spannende' zaak en voor De Graaf ook interessanter dan nieuwbouw: "Juist omdat je te maken hebt met een bestaand gegeven, zij het veranderd of verminkt, en dat wil je proberen weer in oude staat te herstellen, uitgaande van de oorspronkelijke conceptie. Daar voel ik mij heel plezierig bij." Zijn reactie op de vraag of herstel in klanktechnische zin van pijpen niet een wat glibberig pad is: "Dat zal altijd wel zo blijven, want soms is het heel moeilijk en heb je weinig houvast. Ik heb dan ook de neiging zo weinig mogelijk aan het pijpwerk te doen, tenzij je ziet dat het door allerlei rigoreuze ingrepen echt niet zo te handhaven is en je echt zelf moet proberen de oude klank terug te vinden. Of dat ooit voor honderd procent lukt waag ik te betwijfelen. Je kunt een paar honderd jaar niet uitpoetsen, die pijp is natuurlijk veranderd, je kunt hem nooit meer helemaal als nieuw maken. Dat is ook niet nodig, denk ik." In dat opzicht is natuurlijk ook

lering getrokken uit het verleden, waarin vaak te 'hard' werd gerestaureerd en instrumenten hun oude klankkarakter verloren: "We zeggen tegenwoordig wel eens: dit orgel is te vroeg gerestaureerd, dat zouden we nu anders doen. Maar dat is natuurlijk ook een ontwikkeling geweest, waarbij steeds meer nieuwe inzichten en kennis werden verworven, van: het was dus zó."

Voortgang

In 1968 moest De Graaf het orgel te Krewerd demonteren, vanwege de kerkrestauratie: "Het was een ongeloflijke ervaring zo'n orgel af te breken. Ik durfde best de uitdaging aan het instrument te restaureren (waar toen nog geen sprake van was), — behalve het pijpwerk, daar had ik grote angst voor; wat moet je aan die oude pijpen doen hè? Het klonk toch nog zo schitterend."

De Schnitgerherdenking in Groningen, een jaar later, leverde veel contacten op met mensen als Klaas Bolt, Cor Edskes, Willem Talsma en de Duitse clavicymbelbouwer Franz Lengemann. Onder de weinige aanwezige orgelmakers waren ook de toen nog piepjonge gebroeders Reil:

"Die waren héél enthousiast." Mede door de ervaringen tijdens dit congres bouwde De Graaf in 1970 voor een wijkkerk te Baarn een positief, waarbij men zich voor maten en klankbeeld had georiënteerd op het Schnitgerpositief te Nieuw-Scheemda.

Bij volgende restauraties, zoals te Finsterwolde (1972), werd de mechaniek niet meer uit het orgel verwijderd, maar ter plekke hersteld: "Dat was ook een stap vooruit. Het orgel speelde voortreffelijk, dat moesten we zo houden. Dat hebben we bewust gedaan; ook de pijpen zijn alleen van buiten afgestoft." Dat brengt het gesprek op de restauratie te Krewerd (1975), waar enig rumoer ontstond over een uitspraak gedaan tijdens de keuring: "Je kunt niet horen dat het gerestaureerd is." Deze uitspraak was voor tweërlei uitleg vatbaar, maar, aldus De Graaf, "het was het grootste compliment dat ze me konden geven. Het was de tijd van: we zetten de pijpen er zó in, we maken ze niet (inwendig) schoon. Willem Talsma zei indertijd: je zou eigenlijk alle pijpen op moeten sluiten en verzegelen en ze na herstel van het orgel er weer in zetten zonder dat er iets aan gebeurd is en dán horen wat er

29. Het orgel van Finsterwolde (H.H. Freytag 1809), hersteld in 1972.

aan de hand is. Afgezien van enkele pijpjes, die echt moesten worden gerepareerd, hebben we inderdaad zo gehandeld. De bovenranden zijn onaangetast gebleven, alleen wat bijgevormd. Deze werkwijze is later ook door anderen overgenomen. Ik ging uit van de filosofie: je weet welke klank je hebt, je weet niet wat er gebeurt als je ingrijpt. In dat opzicht hebben we geleerd van het verleden." Gezien de ervaringen in de laatste 25 jaar wordt er tegenwoordig wat pragmatischer gewerkt: "We geven, indien nodig, rustig een oude pijp een nieuw bovenrandje, terwijl anderzijds oude windlades niet meer automatisch worden voorzien van een trek-vrije plaat. Je kunt ook de factor tijd niet uitvlakken, daarom zet ik wel eens vraagtekens bij het maken van copieën van oude instrumenten. Die zullen indertijd anders hebben geklonken dan ze nú klinken. Anderzijds zijn copieën natuurlijk — door het vele onderzoek, waarmee zo'n project gepaard gaat — van groot belang voor een betere kennis van het verleden."

Het merendeel van die kennis is volgens De Graaf toch wel verworven door de grotere praktijkervaring. Tot nu toe is dit te weinig gesteund door wetenschappelijk onderzoek. Daarom acht hij het juist in het geval van Midwolde van zo groot belang, dat mensen als Dr. Jan van Biezen en Koos van de Linde werden ingeschakeld, zodat kon worden geprofiteerd van hun specialistische kennis op het gebied van oud pijpwerk, waarbij ze zelfs computers inschakelden. Ook heeft een kunsthistorica zich apart met de kas bezig gehouden. Het inschakelen van een restauratieteam (onder eindverantwoordelijkheid van Klaas Bolt) heeft, door de specifieke kennis die elk teamlid meebracht, sterk bijgedragen tot een beter inzicht in de lotgevallen van het orgel. Het was een mooi voorbeeld, hoe theorie en praktijkervaring samen tot een beter resultaat leiden dan afzonderlijk zou zijn bereikt. Het werken met zo'n team was soms wel even wennen, — het zou ook kunnen leiden tot een Babylonische spraakverwarring. Niettemin was deze aanpak gewoon nodig om tot een zo betrouwbaar mogelijk resultaat te komen.

Midwolde

Het orgel van Midwolde kende De Graaf al van een kalenderplaat, die hij zo mooi vond dat deze jarenlang in zijn kantoor hing. Later was hij betrokken bij een radio-opname door Klaas Bolt voor Radio Bremen, waarbij hij het instrument wat bijstemde en de balg bediende: "Ik vond het toen een fascinerend orgel en het is dan één van je wensdromen, dat te mogen restaureren. En dan wordt er ineens gebeld: We zitten hier te vergaderen en hebben besloten dat jij het orgel maar moet restaureren. Nou dan ben ik wel even beduusd, moet ik zeggen."

Zijn eerste indruk, toen hij daarna

30. Orgelmaker De Graaf (rechts) herplaatst de kas in Midwolde.

het orgel zag: "Een onvoorstelbare chaos! Het was zo compleet door elkaar gegooid, dat je eerst niet weet wat er aan de hand is; wat moet daarvan terecht komen.... Dan kijk je eens wat beter en zie je dingen die zo intrigerend en uitdagend zijn, dat je denkt: dat wordt een geweldige klus, die de nodige moeilijkheden met zich mee kan brengen. Ik had wel een zekere angst." De eerste reactie (ook bij de adviseur) was er haast één van: "Laten we het maar zo houden, het heeft zijn eigen karakter, we weten nauwelijks hoe het was, wat winnen we erbij? Er is al zoveel aan gebeurd, moet je dan weer...." In dat opzicht was de situatie in Midwolde niet te vergelijken met bijvoorbeeld die in Niehove en Siddeburen. Daar is duidelijk waar het naar toe moet, omdat Wenthin, respectievelijk Lohman een nieuw orgel bouwden met gebruikmaking van pijpwerk uit het vorige orgel: "Dan is de terugkeer naar de oude situatie natuurlijk uitgesloten." In Midwolde waren twee situaties te herkennen: die van Eekman en die van De Mare. Hoewel terugkeer naar de Eekman-situatie niet mogelijk was heeft De Graaf zich wel verdiept in het werk van Eekman. Zijn conclusie:

"Eekman was gewoon een goed vakman; hij leverde een voortreffelijk stuk werk af. De kas oogt fraai en is ook meubeltechnisch van hoge klasse. Ook zijn pijpwerk is van een heel degelijke en solide kwaliteit. Ik sla dat hoger aan dan het pijpwerk van De Mare. Dat is van een mindere allure en ook het houtwerk (van de bovenkas) is van mindere kwaliteit dan bij Eekman."

Is dan bij de reconstructie van het De Mare-orgel gekozen voor een 'mindere' oplossing? "Er was natuurlijk geen andere keuze mogelijk. Je kunt zo'n fraaie bovenkas, goed van verhoudingen en plezierig om naar te kijken, met schitterend snijwerk en dan nog de beschilderde luiken, toch niet verwijderen? Maar technisch gezien is het dus van een mindere kwaliteit, dan sla ik Eekman gewoon hoger aan. Je krijgt bij De Mare soms de neiging te zeggen: het moest wat goedkoop, minder stevige pijpen met dunnere wanden. Dat geeft automatisch minder kwaliteit." Dat past ook in het beeld, dat bij de verbouw bestaand materiaal (kas, lade, pijpwerk) werd gebruikt; het huisorgel werd 'opgeblazen' tot een kerkorgel. De Graaf vraagt zich af of De Mare als orgelma-

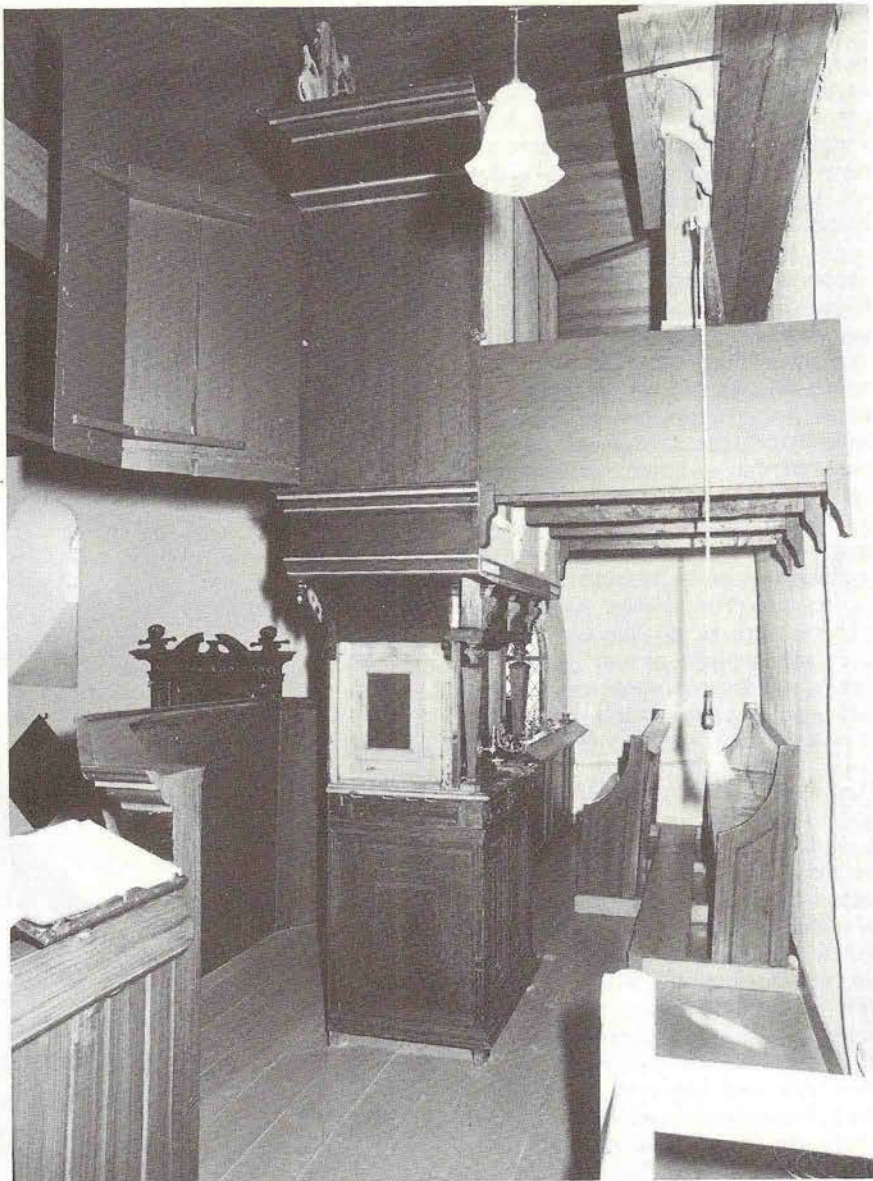
ker misschien amateur was, die mogelijk nog teerde op de kennis en de goede naam van zijn familie: "Meubeltechnisch is de kas van mindere kwaliteit, dat zou een meubelmaker bepaald anders in elkaar zetten."

Het instrument geeft stellig een betrouwbaar tijdsbeeld, ook al zijn er duidelijk twee verschillende elementen in samengevoegd: enerzijds het werk van Eekman, met alle kenmerken van een huisorgel, anderzijds het pijpwerk van De Mare, die een kerkorgel maakte. Het samenvoegen van de twee elementen, met elk duidelijk eigen mensuren, maar onderling nogal verschillend, was niet eenvoudig. Bij de Eekman-pijpen werden immers de ontbrekende pijpen bijgemaakt in de mensuur en het bijbehorende klankkarakter van Eekman, voor het De Mare-deel gold hetzelfde. Door dit wat tweeslachtige karakter heeft het orgel toch ook zijn eigen charme en geeft het de gebruiker ook meer mogelijkheden: "Als je bijvoorbeeld de wijde Roerfluit van Eekman hoort, samen met de veel engere Sesquialter van De Mare, dan voel je toch een zekere spanning, hoewel zeer aangenaam om aan te horen. Alles bij elkaar is het een intensief en doordringend geluid geworden, niet luid en hard, en heel grondtonig."

Dit vraagt natuurlijk van de bespeler een kritische benadering, maar geeft ook mede dankzij de bas/discantdeling van alle registers veel onvermoede mogelijkheden tot combineren en uitproberen: "Een heel mooie ervaring was bijvoorbeeld de combinatie in de bas met Nasard 1½' en Prestant 4' (als uitkomende stem), samen met de Roerfluit 8' in de discant. Daarnaast blijft mij eindeloos boeien de wijde Octaaf 2' van Eekman, alleen bespeeld of samen met de Roerfluit, waarbij je in het geheel geen 4-voets register mist. Dát is het boeiende van dit orgel."

Naar zijn idee kunnen we ons nu een betrouwbaar beeld vormen van de vroegere klank van oud pijpwerk. Weliswaar was veel pijpwerk ernstig mishandeld, maar bijvoorbeeld de Roerfluit en Octaaf 2' van Eekman waren nog vrij gaaf aanwezig; de oorspronkelijke opsnedehoogte was nog goed zichtbaar. In de praktijk bleek dat ook alleen dán de pijpen goed spraken. De oorspronkelijke toonhoogte kon worden teruggevonden bij een aantal onveranderd gebleven frontpijpen. Ook daar bleek in de praktijk bij het stemmen, dat dit pas goed ging als de pijpen op hun oorspronkelijke lengte waren teruggebracht.

Wat niet veranderde was de windvoorziening van Van Oeckelen. Gegevens over een vroegere toestand ontbraken vrijwel geheel en bovendien gaf Van Oeckelen het orgel een goede 'adem'. Het orgel kan nog steeds met de hand worden gepompt; evenwel is ook — met de nodige voorzorgen — een elektrische windvoorziening aangebracht.

31. Het gerestaureerde orgel van Midwolde op de galerij.

Alleen de cymbelsterren zijn nog niet tot klinken gebracht en dat vraagt wel verdere aandacht, want volgens De Graaf zullen deze echt niet bedoeld zijn geweest als *Spielerei*, maar zijn ze een wezenlijk deel van het musiceren geweest.

Terugblikkend op de restauratie meent hij, dat het maximaal haalbare is bereikt, "ook al hebben wij wel eens wat moeten fantaseren, zoals met de nieuwe registermechaniek, waarvoor we een leuke oplossing hebben gevonden."

Daarmee is weer een instrument toegevoegd aan het interessante historische orgelbezit in de provincie Groningen. Dat zal ongetwijfeld nieuwe impulsen geven bij de benadering van de bij dit orgeltype horende muziek, annex speeltrant. Ook kan het nieuwe ideeën aandrigen bij de bouw van nieuwe orgels, zoals het toepassen van de middentoonstemming. Dat zal voor sommige organisten dan even wennen zijn, maar daarin zouden bijvoorbeeld muziescholen een rol kunnen spelen.

Persoonlijk beschouwt De Graaf het orgel in Midwolde als één van de

hoogtepunten in zijn loopbaan als orgelrestaurateur, hoewel hij ruiterslijk erkent er van tevoren wel tegenop gezien te hebben. Zijn laatste ontboezeming spreekt boekdelen: "Het is één van die orgels waarmee je zó verbonden bent geraakt, dat je als je in de buurt bent even gaat kijken en spelen. Ik heb dat bijvoorbeeld met de orgels in Finsterwolde en Krewerd. Dat zal van nu af zeker ook gelden voor Midwolde."

Tot zover Albert de Graaf. Een eerlijk mens, recht door zee. Hoe kan het ook anders als je in Zeeland bent geboren en getogen? Iemand met hart voor zijn instrumenten en voor mensen. Het is ook voor de Stichting Oude Groninger Kerken een voorrecht met zo iemand te mogen samenwerken.

Over de schrijver

Drs. V.H.M. Timmer, Wethouder Iwe Hutstraat 152, 9351 RL Leek, tel. 05945-13839, is leraar aan 'De Waezenburg' te Leek. Hij is tevens voorzitter van de orgelcommissie van de Stichting Oude Groninger Kerken en medewerker van het tijdschrift *de Mixtuur*.